

**Білоус Н. За крок до вічності. Мешканці міст Волині
у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть.**

**Київ: Інститут історії України НАНУ,
Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.5201640

© А. Попружна, 2021. CC BY 4.0

Із погляду сучасної пересічної людини смерть є темою небажаною, яку зазвичай оминають. Натомість для істориків, археологів, етнографів усе, що супроводжує смерть людини, є цінним джерелом для відтворення різних аспектів минулого життя соціуму.

Саме комплексному аналізу пласту тестаментів волинських містян присвячена монографія Наталії Білоус «За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть». Дослідниця вже давно і плідно працює над аналізом тестаментів, про що свідчить її науковий доробок.

Тестаменти городян ранньомодерної Волині до сьогодні комплексно не досліджували і не розглядали як багатоаспектне джерело. Тому монографія Наталії Білоус – це ґрунтовна, підкріплена джерелами праця, що розкриває різноманітні грані повсякдення мешканців міст Волині крізь призму їх підготувань до останнього дня. Варто зазначити, авторка успішно розгледіла не тільки учасників юридичного акту, а й проаналізувала інформацію про соціальний і майновий статус заповідачів, їхню господарську активність, стосунки в родині та широкий спектр проблем ранньомодерної культури, ставлення до смерті, релігійних приписів та особистих бажань, дивацтв і страхів.

Дослідниці вдалося «оживити історію» і через «портал», відкритий Ф. Ар'єсом («Людина перед обличчям смерті»), поринути у повсякдення міського соціуму Волинського воєводства останньої третини XVI – XVII ст.

У першому розділі «Історіографія, джерела та методи дослідження» Наталія Білоус схарактеризувала основні тенденції фунеральної проблематики в зарубіжній історіографії, зосередила увагу на всебічному міждисциплінарному вивченні заповітів у країнах Західної Європи. Зарубіжними істориками вже давно належно оцінений потенціал тестаментів, що підтверджується «тестаментальним бумом», спрямованим на дослідження аспектів життя міського соціуму ранньомодерної доби крізь призму актів останньої волі.

Особливу увагу дослідниця приділила аналізу польської, білоруської та литовської історіографії, виокремлюючи значення праць, пов'язаних із українськими теренами, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Наталія Білоус зазначила, що тестаментарна проблематика для української історіографії не набула широкого розмаху, як у сусідніх країнах. Сучасні українські історики фрагментарно використовують заповіти, зокрема і тестаменти шляхти та магнетерії Волині у своїх дослідницьких цілях. Зважаючи на високу джерелознавчу цінність, потенціал тестаментів в Україні не використано, на часі створення бази цих джерел для подальшого їх опрацювання та проведення компаративних досліджень.

Під час роботи над монографією Наталія Білоус віднайшла, опрацювала і запровадила до наукового обігу 170 тестаментів жителів міст і містечок Волині, розпорошених в архівосховищах України, Польщі та Білорусії. Крім тестаментів,

дослідниця залучила й інші акти публічного й приватно-правового змісту з Волинських міських, гродських і земських книг, фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів у сфері поховальної обрядовості.

Методологічною зброєю авторки монографії стали методи історичної, соціальної та культурної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, міждисциплінарних підходів та культури пам'яті, завдяки яким увагу дослідження було сфокусовано на ставлення мешканців міст до смерті та поховання, благодійності, поведінкові стереотипи в межах певних соціальних, соціально-професійних груп, соціальні зв'язки, правові норми міського права щодо спадкування, структуру родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємовідносини між дітьми й батьками, опікунами, речовий світ людини. Крізь призму тестаментів у полі зору дослідження опинились соціальні мікроструктури – громади, родини, парафії, братства, цехи. На підставі порівняльно-історичного методу та квантитативних методик визначено дітність родин, число шлюбних зв'язків.

Опрацювання великої джерельної бази уможливило складання переліку тестаторів волинських міст, установлення їх соціального статусу, родинних зв'язків, кола приятелів, слуг, ворогів. Також вдалося охарактеризувати діяльність міських писарів і урядників, що були причетні до укладання актів останньої волі, відтак встановлено кілька десятків нових осіб, що входили до міської панівної еліти в містах Волинського воєводства.

Водночас авторка застерігає щодо репрезентативності тестаментів – чи були вони дійсно масовим джерелом: їх мало тому, що вони не збереглися, чи тому, що їх не уклали? Дослідниця наполягає на тому, що тестаменти більше ілюструють наміри тестаторів, мають суб'єктивний характер і часом не є вичерпним джерелом.

Цінним є спостереження Наталії Білоус про те, що тестамент – це джерело, де зустрічаються минуле і майбутнє. Для спадкоємців – це зв'язок із померлим, для тестаторів – інструмент впливу на світ живих після смерті.

У другому розділі «Укладання тестаментів: право і практика» Наталія Білоус висвітила особливості виникнення традиції укладання тестаменту в середовищі соціальної еліти Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, територіальне і часове поширення дефініції «тестамент» протягом XV–XVIII ст. На думку дослідниці, у містах Корони Польської тестаментарна практика поширювалася паралельно з Магдебурзьким правом і набула розповсюдження у середині XVI–XVII ст. Правова регламентація порядку успадкування здійснювалася на підставі магдебурзького права, а у непривілейованих містах нормами II Литовського Статуту (1566). Загалом, за висновком Наталії Білоус, кодифіковане польське міське право у сфері тестаментування базувалося на правових засадах саксонсько-магдебурзького, канонічного, римського права та локальному законодавстві.

Проаналізовані особливості регламентації тестаментів містянок Волині, обрання опікунів і призначення свідків, право першочерговості на спадщину, охарактеризовані часові межі виконання тестаменту та відповідальність за його порушення.

З'ясовано, що тестаменти здебільшого уклали вдома, куди запрошували міських урядників. Формуляр їх містив усі складові, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Дослідниця відзначає розбіжності правового оформлення тестаментів у містах Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Зокрема, досить винятковою виглядає тестаментарна практика жителів міста Олика, що дослідниця пов'язала з розвитком міської канцелярії міста.

Міські писарі були в пошані, адже більшість тестаторів була неписемною. Однак авторці вдалося виявити декілька тестаментів, написаних власноруч, що, на її погляд, є свідченням розвитку писемної культури у волинських містах ранньомодерного часу.

Тестаменти, укладені руською мовою, нерідко перекладали в канцелярії польською та латиною. Зазвичай тестамент містив дві дати. Перша – дата укладення його тестатором, друга – коли його записували до міських книг. Згідно з тогочасною практикою – від днів до кількох місяців, рідше – більше року. Наталія Білоус виявила виняток, коли запис тестаменту до міської книги відбувся через шість років. Траплялися випадки корегування або скасування тестаменту.

Хоч тестамент вважали «останньою волею», на практиці він не був таким, про що свідчать судові справи й конфлікти між невдоволеними родичами. У разі відсутності майнових претензій у родичів, до судових книг вписувалися «квити» від родичів тестатора.

У третьому розділі «Тестатори та їх близькі» з погляду на акти останньої волі Наталія Білоус вибудувала соціальний портрет жителів міст Волині, які займали різні позиції у соціальній, соціально-демографічній, професійній структурі суспільства.

З'ясовано, що традиційним для Речі Посполитої явищем було «життя в кредит», що підтверджують тестаменти військових. Виявлені тестаменти менш захищених громадян – незаможних містянок і убогих жителів міст, останнім придулом наприкінці життя для яких нерідко ставав шпиталь.

У цьому розділі дослідниця висвітлила сюжети, нерідко приховані в інших джерелах, – діти від різних шлюбів, неповні сім'ї, тривалість шлюбу, дітність, смертність дітей, патріархальність родини, освітні пріоритети в сім'ї, позиція дружини, причини конфліктів, нещасливий сімейний досвід, нагляд за сиротами і вдовами. Пріоритетами були партнерські відносини, які формувалися в клопотах виховання дітей та примноженні спільного майна. Водночас згадані подружні негаразди – свідчення конфліктів, невірності, насильства, пияцтва, марнотратства.

Авторка показала, як під час вирішення непорозумінь щодо спадку перевагу надавали тим, хто доглядав або витрачав кошти на поховання, а в більшості випадків тестатори перед лицем смерті були налаштовані на компроміс і пошуки порозуміння, аніж конфронтацію. Отже, дослідниця висвітлила складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями, які засвідчили поєднання в повсякденному житті права, звичаю та емоційного налаштування авторів тестаментів.

Четвертий розділ «Релігія і Церква в житті тестаторів» Наталія Білоус присвятила виявленню уявлень про смерть, ставленню до неї, поховальним і поминальним практикам, організації місць поховання, виявам побожності тестаторів.

Українська шляхта була ознайомлена з творами популярного в Західній Європі жанру, які містили рекомендації з підготовки до переходу в інший світ і були розповсюджені в Короні Польській з XV ст. Імовірно гродські та міські писарі або й самі тестатори, на думку дослідниці, могли модифікувати ці кліше у відповідності зі своїм культурним рівнем. Попри те, що багато фрагментів тестаментів були клішовані з релігійних джерел, авторка переконана, що волинські міщани справді глибоко переживали написане.

Цінними є спостереження Наталії Білоус про залежність уявлень про смерть від конфесійної приналежності тестаторів (уявлення про Чистилище і митарства, культ Діви Марії). Утім, тестатори усіх конфесій трактували смерть як невідворотний елемент людського життя, а добру смерть – смерть удома після сповіді та причастя.

Цікавим сюжетом розділу стало висвітлення ролі братств (для православних і для римо-католиків) і цехів в організації поховальних церемоній на території Речі Посполитої. Поховання були джерелом поповнення братської скарбниці, а присутність братчиків на похоронах уважали обов'язковою під загрозою штрафу. Братства забезпечували похоронну процесію та ескорт, дзвони. Усе це регламентувалося їх статутами.

Із проаналізованих дослідницею актів останньої волі дізнаємося, що тестатори як з коронних (польських), так і з українських теренів Речі Посполитої переймалися проблемами свого поховання, призначали для цього певні кошти, ука-

зували на способи або шляхи їх пошуку. За спостереженнями Наталії Білоус, міська еліта, як правило, заповідала готівку, тоді як пересічні міщани вишукували гроші на поховання у різний спосіб, зокрема розпродавши майно, вимагаючи повернення боргів, навіть за рахунок майбутнього врожаю.

Окрему увагу дослідниця зосередила на виявленні у тестаментх волинської шляхти певних світоглядних змін. Так, якщо «у XVI – першій половині XVII ст. фіксується значна увага до *Popra funebris*, демонстрації статусності, що було складовою ідеології “сарматизму”, то в другій половині XVII ст. частина шляхти спеціально наголошує на небажанні витратитися на речі мало важливі, підкреслюючи потребу в життєвій аскезі та увагу до духовних цінностей».

Найчастіше обирали місце поховання на цвинтарі поблизу храму своєї парафії. Рідше заповідали бути похованими у гробівці чи склепі в костьолі. Поховання у монастирі чи храмі було почеснішим і спасеннішим для тестаторів і латинського, і східного обряду.

Особливою складовою тестаментів були дарчі записи. Дослідниця зазначає, що дарчі на нерухомість церковним інституціям присутні майже в кожному десятому тестаменті як серед римо-католиків, так і православних чи уніатів. Обдаровували приміські або сільські парафіяльні храми, що є свідченням прихильності до малої батьківщини.

Проаналізувавши суми пожертв на побожні цілі волинських городян, дослідниця виявила, що здебільшого це були невеликі грошові суми або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно, а боржників зобов'язували віддати позичені гроші особі чи інституції.

Характерним виявом релігійності містян як західного, так і східного обрядів, було піклування про бідних і хворих, що проявлялося в різноманітних записках на користь шпиталів. Тестаменти православних міщан містять поодинокі згадки про кошти, виділені на реставрацію храмів та ікон.

Опрацьований матеріал дозволив Наталії Білоус звернути увагу на те, що уніати, незалежно від рівня заможності, робили записи на унійні та православні монастирі, римо-католицькі костели. Православні жертвували гроші переважно на церкви свого обряду, а з другої половини XVII ст. і на унійні.

П'ятий розділ «Матеріальний світ тестаторів» занурює нас у світ речей, які були важливі для заповідачів.

На прикладі інвентарів майна, що традиційно додавали до тестаментів, можливо уявити, якими були житло, його інтер'єр і начиння. Серед найбільш згадуваних речей – срібний посуд, тканини, одяг, свійська худоба.

До цінних речей належали книги, хоча згадки про них у домівках волинських городян були рідкістю. Чи не поодиноким прикладом з тестаменту олицького райці Валентина Жембецького, який мав удома «книги для співу» і скрипку з футляром.

Авторка виявила проникнення до волинських міст західних впливів та сталих східних запозичень, поєднання модних новинок із глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. У гардеробі волинських містян XVII ст. присутні делії і доломани, мода на які виникла в останній третині XVI ст. під впливом угорців, але зникли характерні для минулого століття гермаки. Популярності набули кунтуші та жупани, підшиті різними видами хутра. Трендовий чоловічий верхній одяг переважно був блакитного кольору або його відтінку. Поширений аксесуар волинських міщан – коштовний пояс. Одяг прикрашали срібні гудзики і застіжки. Установлені факти плинності моди, зокрема мода на шуби була характерна для XVI ст., а у тестаментх XVII ст. вони згадуються рідше.

Працю завершує важливий додаток – 170 тестаментів, які вперше введені до наукового обігу. Опрацьовані та опубліковані тестаменти суттєво доповнюють корпус джерел з історії міст Волині та джерел ранньомодерної України загалом.

До видання доданий термінологічний словник, географічний, іменний та бібліографічний покажчик, що не лише полегшує користування книгою, а й за-

кладає підґрунтя для подальшого дослідження теми. Зміст праці підкріплений ретельно підібраними світлинами документів та художніх творів, що полегшує сприйняття теми дослідження.

Підсумовуючи, констатуємо, що світ побачила ґрунтовна, якісна монографія, яка стала наслідком багаторічних студій Наталії Білоус, що без перебільшень заслуговує на увагу наукового загалу.

Дата подання: 22 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Попружна, А. Рецензія : Білоус Наталія. За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 170–176. DOI: 10.5281/zenodo.5201640.

Цитування за стандартом APA

Popruzhna, A. (2021). *Retsenziia : Bilous Nataliia. Za krok do vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u svitli testamentiv kintsia XVI – XVII stolit*. Kyiv: Institut istorii Ukraini NANU, vidavnychij dim «Prostir», 2021. 536 s. [Review : Bilous Natalia. A step away from eternity. Dwellers of Volhynian towns in the light of testaments, late 16th through the 17th century. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Publishing House «Prostir», 2021. 536 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 176–176. DOI: 10.5281/ze-nodo.5201640.

